

Takács Béla

Reformátusok Magyarországon

Művelődéstörténeti áttekintés a reformációtól a rendszerváltásig

Magyarország 16. századi történetét két folyamat határozta meg: a reformáció és a török hódítás. Az előbbi az egyházi élet területén hozott gyökeres változást, az utóbbi pedig az ország sorsára volt döntő hatással százötven éven át. A két folyamat indulása évszámhoz köthető: a reformáció kezdetét 1517-től, a török hódítást 1526-tól, a mohácsi vésztől számítjuk.

Ha megvizsgáljuk a 16–17. század történetét, akkor kitűnik, hogy a reformációt Magyarország nagyobb csapásnak tartotta, mint a fenyegető mohácsi vészt. Az 1524-es rákos mezei, majd az 1525-ös hatvani országgyűlés nem a török elleni összefogásra buzdította a fő- és köznemeseket, hanem lényegtelen, az ország sorsát alig érintő ügyekben döntött, illetve kimondta: „Az összes lutheránusok kiirtassanak az országból és akárhol találtnak, nemcsak egyházi, hanem világi személyektől is szabadon megfogassanak és megégettessenek.” Igaz ugyan, hogy ezt a törvénycikket az 1526-os rákos mezei országgyűlés hatályon kívül helyezte, de mégis bekerült az 1584-ben, Nagyszombatban nyomtatásban megjelent „Corpus juris Hungarici”-ba, a magyar törvények gyűjteményébe.

A 17. század történelme azt mutatja, hogy a római katolikus egyház a Habsburg királyok támogatásával nagyobb erőfeszítéseket tett a reformáció elfojtására, mint a török kiűzésére. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a török nem tud tovább terjeszkedni Európában, a katolikus egyház az adott helyzetet tudomásul vette, és visszanyert hatalmát arra fordította, hogy ha már a török uralmat nem is, de legalább a magyar református egyházat felszámolja. A török veszedelem átmenetileg elmúlt, mert a császár és a szultán 1568-ban békét kötött, de megmaradt a hódoltsági területen a magyar reformátusság, és ez még mindig veszedelmet jelentett a katolikus egyház számára.

A mohácsi vészt követő évtizedek minden vonatkozásában kedveztek a reformáció terjedésének. Az egyébként is tekintélyét veszített egyház már csak azért is meggyengült, mert a mohácsi csatában hét főpap meghalt, és a két ellenkirály, I. Ferdinánd és Szapolyai János csak jóval kisebb képzettségű klerikusokkal tudta betölteni az érseki, püspöki székeket, illetve be sem töltötte, hogy az egyházi birtok a kincstár megcsappant jövedelmét növelje. A főurak úgyszintén érdekből váltak protestánssá; támogatták a reformáció ügyét, hogy az egyházi birtokokból minél több jusson nekik. Az egyház megújítását tiszta szívből csak a közép- és a kisnemesség, az élénk szellemű polgárság, az iparos réteg, a parasztság kívánta, de nem kívánt valami eladdig ismeretlen vallást, felekezetet létrehozni. A reformáció az elvilágiasodott egyház bibliai alapokra való visszahelyezésére törekedett, és nem „református prédikátorok”, hanem szerzetesek hirdették, sürgették az egyház megújulását. A katolicizmus, élén a pápával, hovatovább eretnekségnek nyilvánította az Európa-szerte elterjedt mozgalmat, ennek élharcosát, Luther Mártont kiátkozta, és

1 tudomány és társadalom

ennek következménye lett a szakadás, jött létre a lutheránus, avagy evangélikus egyház. Tekintettel arra, hogy a reformációt sohasem tartották és tartjuk „állapot”-nak, hanem „folyamat”-nak, a hitújítás tovább fejlődött, főként a Kálvin János által képviselt irányzatban, a reformáció gyökeres végrehajtásában. Mindazt, amit a lutheránus egyház a szertartást, a képek használatát illetően megengedhetőnek vélt, a kálvini, avagy svájci irányzat elvetette, és az egyházi életet, ennek minden vonatkozását a Biblia szigorú zsinórmértékéhez alkalmazva állapította meg. A képek, szobrok kikerültek a templomból, az úrvacsorát két szín alatt – kenyér és bor formájában – és mindenkinek kiszolgáltatták. A szentek, az ereklyék, Szűz Mária tiszteletét, a papi rendet, az öltözetet elvetették, az egyházi életet az ősgyülekezet mintájára alakították át, amelyben jelentős szerepet kaptak az ún. „világi” emberek, az egyháztanács, majd a presbitérium.

Mondottuk, hogy a reformációt folyamatnak tekintjük, s ebben meghatározó szerepe volt az 1567-es debreceni zsinatnak, amely elfogadta a II. Helvét Hitvallást, majd a Heidelbergi Káté tanait, és ezzel létrehozta a Magyarországi Református Egyházat. Ami az egyháztanács, a presbitérium működését illeti, ez esetben nemcsak folyamatról van szó, hanem küzdelemről is. Sok helyen – például Debrecenben – az egyháztanács azonos volt a település vezetőségével, a lekipásztor a város, falu „alkalmazottja” lett; elterjedt a „papmarasztás” szokása, vagyis a világi egyháztanács hatáskörébe került annak eldöntése, hogy a prédikátor meddig maradhatott a szolgálati helyén. A patrónusok, a fő- és kisnemesek jogot formáltak arra, hogy az egyházi ügyekben csak ők döntsenek. A világi hatalom túlkapásai ellen indult meg a 17. század derekán az angol eredetű puritán és presbiteriánus mozgalom, amely az egyház hitbeli és szervezeti, demokratikus megújítására törekedett, hívó és tiszta erkölcsű emberekből kívánta a presbitériumot létrehozni, és ebben helyet akart adni a parasztoknak, az iparosoknak is. Az angol hatásra létrejött mozgalom célja mindezeket túl a puritán, az egyszerű kegyességi élet gyakorlása, a Biblia olvasása, az imádság volt, amelyben az egyháztag példaadásával kívánta szolgálni Isten dicsőségét, az egyház javát. A puritán mozgalmak az adott társadalmi rendben nem sok sikert érthettek el, mert a fő- és kisnemesség ragaszkodott az előjogához, de annak illusztrálására, hogy csak egy családon belül milyen ellentétet váltott ki a puritanizmus eszméje, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemet és feleségét, Lorántffy Zsuzsannát említjük. A fejedelem 1646-ban Szatmárnémetibe zsinatot hívatott össze, amely Tolnai Dali János abaúji esperest az állásából felfüggesztette, puritán társait elítélte, a „puritán” elnevezés használatát betiltotta, ugyanakkor Lorántffy Zsuzsanna pártfogásába vette Medgyesi Pált, a puritanizmus másik lelkes harcosát, az angol eredetű „Praxis pietatis” – „A kegyesség gyakorlása” – című könyv fordítóját, Tolnai Dali János pedig a fejedelem fia, Rákóczi Zsigmond herceg udvari prédikátora, majd a sárospataki Református Kollégium professzora lett, de csak a fejedelem 1648-ban bekövetkezett halála után.

A reformáció – túl az egyház sikeres megújításán – a magyar nép kultúrájában, a műveltség terjesztésében is óriási sikereket ért el. Az istentisztelet teljes egészében magyar nyelvű lett. A reformátorok sorra alapítják a nyomdákat, amelyek többnyire magyar nyelvű könyveket adnak ki. Az 1561-ben, Huszár Gál reformátor által Debrecenben alapított – és ma is működő – nyomdában 1600-ig 127 magyar és 21 latin nyelvű könyv jelent meg. A könyvkiadásban előtérbe kerül a magyar nyelvű Biblia, amely eddig el volt zárva a „laikusok”, a köznép elől. Az 1530–40-es évektől kezdve szinte mindegyik külföldön is tanult magyar prédikátor megpróbálkozott a teljes Bibliának vagy egyes részeinek a lefordítá-

sával, kiadásával. Károli Gáspár gönci prédikátor és az őt támogató felvidéki református főurak érdeme, hogy 1590-ben a vizsolyi nyomdában napvilágot látott a teljes magyar nyelvű Biblia. Károli Gáspár a Biblia előszavában ezt írja: „Szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni, én azt viszem, amit vihetek: magyar nyelven ez egész Bibliát.” Hasonló tevékenységet fejtettek ki a reformátorok a magyar nyelvű énekeskönyvek kiadásában és terjesztésében. A korábbi latin nyelvű himnuszok helyett magyar zsoltárok csendültek fel a templomban, a temetőben, lefordították Luther Márton dicsőreteit is, és ami a legfontosabb: a gyülekezet együtt énekelt prédikátorával, olyan nyelven, amelyet mindenki értett.

A reformáció a bibliafordítások, az énekeskönyvek kiadásán túl rendkívüli jelentőséget tulajdonított az oktatásnak, ezért teremtette meg a népiskolákat és a felsőbb iskolákat. A korábbi, szűk körűnek nevezhető szerzetesi és latin nyelvű oktatás helyett a reformáció az egész országra kiterjedő iskolahálózatot hozott létre, főiskolákat alapított Sárospatakon, Pápán és Debrecenben. A templom mellett tehát megjelent az iskola, és a prédikátornak már nemcsak az volt a kötelessége, hogy hirdesse az Igét, hanem az is, hogy tanítsa az ábécét, a szorzótáblát. Nem véletlen, hogy az első magyar nyelvű ábécéskönyvet – Dévai Bíró Mátyás reformátor művét – 1538-ban nyomtatták Krakkóban. A magasabb fokú iskolákban a szigorú tanfegyelem érvényesült. Az 1567-es debreceni zsinat határozata kimondja: a „tanulni nem akaró diákok, akik az iskolai munkát nem gyakorolják, könyveik nincsenek, el kell távolítani a Kollégiumból.” Ez az előírás évszázadokon át következetesen megmaradt a református alsó-, közép- és főiskolákban, de mindig szabad értelmezésben, vagyis a törvényeket, az erkölcsi és a tanfegyelmet a korszak hatására időnként átalakították. A már korábban meglévő szokás, amely a külföldi univerzitások látogatását célozta, a reformáció következtében irányt változtatott. Padova, Krakkó, Bécs helyett a diákok százei indultak Németország, Svájc, Hollandia, majd később Anglia egyetemei felé, hogy ismereteiket gyarapítsák, és évekig tartó tanulmányaik után hazatérve a magyar nép között terjesszék a műveltséget és a nyugati kultúrát. A külföldi iskolázás a református kollégiumok könyvtárájának a növekedését is elősegítette, mert a diákok a legfontosabb teológiai, filozófiai, természettudományos műveket az egyes kollégiumok pénzén megvásárolták, hazahozták. Ennek az eredménye lett, hogy Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Marosvásárhelyen, Gyulafehérváron jelentős könyvtárak jöttek létre.

Magyarország három részre szakadása, a török hódoltság, a Habsburg-királyság, az önálló erdélyi fejedelemség 1542 utáni kialakulása alig volt befolyással a reformáció terjedésére. A hódoltságban élő egyházakat a közös és nehéz sors összefogásra készítette, és így valósulhatott meg az a „békés állapot, hogy például Budán, Pécsen a katolikusok és reformátusok felváltva használták a templomot. A Habsburg-királyságban túlsúlyra jutott az evangélikus és a református egyház, és féltő volt, hogy a katolicizmus elveszti egyeduralmát, jóllehet ezt az országgyűlések határozatai igyekeztek megszilárdítani, a reformáció terjedésének gátat vetni. Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök 1580 körül jogos aggodalommal jelentette a pápának, hogy „a katolikus hitnek még a neve sem fog fennmaradni Magyarországon”, ha a pápa a szükséges intézkedéseket meg nem teszi. Erdélyben a négy felekezet – református, evangélikus, unitárius, katolikus – az 1564-es tordai országgyűlés vallásügyi rendeletének megfelelően teljes szabadságot élvezett, úgy azonban, hogy a református, vagyis a „magyar” egyház tagjai voltak túlsúlyban.

1 tudomány és társadalom

Természetesen a római egyház nem nézte tétlenül hatalmának ilyen nagyarányú csökkenését, és a 16. század második felétől kezdve az ocsúdó katolicizmus megtette az első lépéseket hajdani tekintélyének visszaszerzésére. Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben a jezsuita rend segítségét kérte a harc megindításához, és a jezsuitáknak köszönhető mindaz az óriási siker, amit a katolikus egyház az ellenreformáció terén 1561-től 1781-ig, a Türelmi Rendeletig, de csak Magyarországon elért. Erdélyből ugyanis túlkapásaik miatt hamarosan kitiltották a rend tagjait. A 16. század végén már nemcsak a klérus, de a király is elérkezettnek látta az időt a protestáns egyházak megsemmisítésére. Nagyszombatban a jezsuiták nyomdát létesítettek, hogy ezzel a túlnyomórészt protestáns sajtótermékek, hitvitázó művek hatását csökkentsék. A vakbuzgó Rudolf császár 1588-ban az országgyűlés tiltakozását figyelmen kívül hagyva a jezsuitáknak adományozta a turóci prépostságot. 1604-ben fokozódott a katolikus egyház ellenreformációs tevékenysége. A kassai dómot Forgách Ferenc nyitrai püspök katonai segédlettel foglalta vissza a reformátusoktól. Az 1604-es pozsonyi országgyűlés XXII. cikkelye törvényellenesen kizárta a vallásügyet az országgyűlésből, hogy a protestánsok a saját sérelmeiket ne orvosolhassák. Ez adott okot a Bocskai-féle szabadságharc kirobbanására, illetve hozta meg a 1606-os bécsi béke, majd az 1608-as országgyűlés eredményét, a XXII. törvénycikk visszavonását, a protestáns vallásszabadságot.

Ez a szabadság azonban csak papíron létezett, mert hamarosan életbe lépett az a magyar jogban eleddig ismeretlen gyakorlat, amely a „cuius regio, eius religio” – akié a birtok, azé a vallás – elvét vallotta. Ennek következtében, ha a főnemes katolikus volt, vagy visszatért a korábbi hitére, jobbágyait arra kényszeríthette, hogy ők is áttérjenek a katolikus egyházba. Megindultak az erőszakos templomfoglalások, prédikátorok keltek vándorútra, bezáratták a pápai és a sárospataki református, az eperjesi evangélikus főiskolát. Erdély lett a menekültek otthona, mert itt a Habsburg-ellenreformáció hatalma nem érvényesülhetett. Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Apafi Mihály következetesen híve maradt a vallásszabadságnak, védelmezője a kálvinizmusnak.

A 17. század végére sikerült a törököket kiszorítani Magyarországról, de ezzel egy időben indította meg a katolicizmus a leghevesebb támadását a református egyház ellen, amelynek történetében az 1671–1681 közötti korszakot „gyászévtized”-nek nevezzük. 1673-ban létrehozták a pozsonyi rendkívüli törvényszéket: a Habsburg-királysághoz tartozó területről bíróság elé idézett több száz református és evangélikus prédikátort, tanítót arra kényszerítették, hogy tagadja meg hitét, és akik ezt nem tették, azokat várfogságra ítélték. Azokat pedig, akik még a fogság alatt sem voltak hajlandók megtörni, gályarabságra hurcolták. Szenvedésük 1676-ban ért véget, amikor M. Ruyter holland tengernagy kiszabadította a még életben maradt prédikátorokat, akik azonban jó ideig nem térhettek vissza hazájukba.

Az 1681-es soproni országgyűlés XXV–XXVI. törvénycikke viszonylagos vallásszabadságot biztosított a református egyháznak: engedélyezte, hogy vármegyénként két templomot építhessenek, de ezzel az ellenreformáció még nem szűnt meg, csupán a taktika lett más. Az erőszakos módszert a csendes ellenreformáció váltotta fel. III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején, 1713–1780 között a református egyház folytonos zaklatásnak volt kitéve. A jezsuiták szabadon végezheték tevékenységüket, amelynek célja az volt, hogy „Regnum Marianum”-má, Mária országává tegyék Magyarországot. Egy ilyen országban aligha volt helyük a protestáns egyházaknak. Ezzel egy időben folyt a

németesítési politika, amely még attól sem riadt vissza, hogy a magyar anyanyelvi oktatás központját, a sárospataki és a debreceni református kollégiumot – az előbbit ismét, az utóbbit vele együtt – megszüntessék. Mária Terézia akadályozta a külföldi egyetemek látogatását, illetve szemet hunyt a jezsuiták törvénytelen és erőszakos cselekedetei fölött. Életbe lépett a cenzúra, amely gyökerében fojtotta el a katolikus egyháznak vagy a bécsi udvarnak nem tetsző szellemi irányzat terjedését.

Lehangolóan látszik a magyarországi református egyház 17–18. századi története, hiszen ez az egyház létéért küzdött, de éppen a közös harc kovácsolta egygyé a református magyarságot, tette a hitben még erősebbé, áldozatkészebbé. Ebből a korszakból maradtak fenn a legszebb úrasztali edények, terítők, és adományozóik között az erdélyi fejedelmek mellett megtaláljuk az egyszerű parasztot, a főurak mellett a polgárokat. Ebben az időben váltak „virágoskertté” a templomok a festett mennyezetek, karzatok és szószékek díszítményei révén, és alakult ki a sajátos magyar református egyházművészet. A 17. században még terjedhettek az egyházban a demokratikus eszmék, az angol puritanizmus hatása, amely a presbitériumok szervezését sürgette. Élénk hitvitázó tevékenységet folytattak elsősorban a sárospataki főiskola tanárai a jezsuitákkal, de ez okozta vesztüket, mert amint mondtuk, a kollégiumot megszüntették, az iskola nyomdájának működését lehetetlenné tették. Hazai tipográfiák híján Hollandiában nyomtatták a Bibliákat, majd csempészték be hazánkba, mert a magyar nyelvű Biblia is a tiltott könyvek között szerepelt. Azt a törekvést, amely a német nyelvet hivatalossá akarta tenni Magyarországon, a debreceni városi tanács azzal védte ki, hogy a rendelettől kezdve latinul írták. „Teher alatt nő a pálma” – tartja a régi közmondás, és minden teher, elnyomatás ellenére a református egyház élt, hivatásában megerősödött.

Lényeges változást hozott a protestantizmus számára a II. József által 1781-ben kiadott Türelmi Rendelet. A felvilágosult, de az osztrák érdekeket sem mellőző uralkodó engedélyezte a protestánsok, görögkeletiek, zsidók szabad vallásgyakorlatát, a templomépítést, kivonta az említett egyházakat a római katolikus püspökök fennhatósága alól, lehetőséget adott arra, hogy nem katolikusok is betölthessenek bármilyen állami hivatalt. A Türelmi Rendelet után százával épültek a református templomok szerte az országban, és számtalan helyen örökítették meg a templomi feliratokon a „jó császár” emlékét. Ez a hála néhány gyülekezetben úgy is megmutatkozott, hogy a toronyra a református jelkép, a nyolcágú csillag, a kakas mellé felkerült a Habsburg család címerállata, a kétfejű sas, amelyet díszként is alkalmaztak a szószéken: ráhímezték az úrasztali terítőre. Igaz ugyan, hogy az újonnan református templomban nem lehetett harang, a főbejárat nem nyílhatott utcára, de mégis megszűnt az a korábbi állapot, hogy például a Zemplén megyei Tolcsván az 1711-ben elvett templom helyett borházban, Sárospatakon egy csűrben, Gyulán pedig a régi török fürdőben tartották az istentiszteletet.

Tévedés ne essék: a Türelmi Rendelet korántsem jelentette az ellenreformáció megszűnését. Az állami hivatalokba csak nagyon kivételes esetben neveztek ki református tisztviselőket. A katolikus egyház uralkodó jellegét az 1791. évi XXVI. tc. azzal biztosította, hogy vegyes házasságot csak plébános előtt lehetett kötni, és ha a férj római katolikus volt, akkor minden születendő gyermeket római katolikus szellemben volt köteles nevelni; ha az apa református volt, akkor csak a fiúkat, és erről „revezális”-t – kötelezvényt – kellett aláírnia. A kisebbségben levő reformátusok kötelesek a keresztelési díjat – a „stólát” – a plébánosnak kifizetni még akkor is, ha a szertartást nem ő végezte. Az országgyűlés biz-

1 tudomány és társadalom

tosított ugyan némi szabadságot a református egyháznak, vagyis közel kétszáz év után tarthattak zsinatot, de a zsinat végzéseit a király nem erősítette meg, az engedmények tehát csak elvben érvényesültek. Az 1848-as országgyűlés már szabadabb szellemben kezelte a református egyház helyzetét, mert a XX. törvénycikk kimondja: „E hazánkban törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.”

Ez a törvénycikk sem vált valóra, mert a szabadságharc bukása után bekövetkező Habsburg-önkényuralom idején szó sem lehetett vallási egyenlőségről. A megtorlás azokra a református lelkészekre, tanárookra is kiterjedt, akik valamilyen formában részt vettek a szabadságharcban: őket is börtönbe zárták. Tilos volt egyházi gyűléseket tartani állami engedély nélkül, illetve a gyűlés csak királyi kormánybiztos jelenlétében folyhatott le. A németesítés fokozott erővel indult meg. Ezt szolgálta gróf Thun Leó vallás- és közoktatási miniszter 1850-ben kiadott rendelete, amely azt célozta, hogy a református főiskolák fogadják el az osztrák tanulmányi rendszert, az osztrák tankönyveket tegyék kötelezővé a német nyelv oktatását, új tanszékeket állítsanak fel. Ellenkező esetben a főiskolák működésének jogát felfüggesztik. Az új tanszékek létesítésével kapcsolatos nagy anyagi áldozattal járó rendelkezést nem tudta minden református főiskola végrehajtani. A pápai és a sárospataki kollégium hosszabb ideig nyilvánossági jog nélkül működött. A református kollégiumok mindezek ellenére a 18–19. század folyamán az egyetemes művelődés központjai voltak. Írók, költők, művészek, politikusok kerültek ki az iskolák falai közül. Sárospatakon tanult a 18–19. században Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Izsó Miklós, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Debrecenben volt diák Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc, Fazekas Mihály, Arany János, Pápan Petőfi Sándor, Jókai Mór, hogy csak a nevesebbeket említsük. A kollégiumokban teológiai, bölcsész és jogi kar működött.

Ugyancsak Thun Leó minisztersége alatt történt az utolsó kísérlet a magyar református egyház felszámolására. 1859. szeptember 1-jén adta ki az osztrák kormány a híres vagy hírhedt nyílt parancsot, a „Pátens”-t, amely teljes jogkört biztosított a kormánybiztosoknak a református egyház fölött, megszüntetve az önállóságot, a régi egyházi törvényeket, a területi beosztást, vagyis a négy egyházkerületből – Dunamellék, Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl – hat kerületet hoztak létre, meghagyva az erdélyi református egyházkerület önkormányzatát. A „Pátens” következtében az egyházi élet az osztrák kormány döntésétől függött, egy falusi tanító is csak akkor kaphatott állást a református iskolában, ha ehhez a polgári hatóság hozzájárult, illetve, ha esküt tett a császár iránti hűségre.

A „Pátens” kiadása még a nem református magyarságot is megdöbbenetett, mindenesetre a nyílt parancs ellen a reformátusság vette fel az egységes harcot, amelynek az élén a legnagyobb református egyházkerület, a tiszántúli állt. Balogh Péter debreceni szuperintendens, azaz „főfelügyelő” – mert református lelképásztor a püspök címet nem viselhetett – 1860. január 11-re egyházkerületi gyűlést hívott össze a Kistemplomba, amelynek tárgya a pátens elleni tiltakozás volt.

A feliratot református és evangélikus küldöttség vitte Bécsbe, azonban az uralkodó nem fogadta őket. Az egyre jobban erősödő tiltakozás, amelyet a külföldi – német, svájci, holland – protestáns egyházak diplomáciai úton is támogattak, arra kényszerítette a császárt, hogy 1860. május 15-én a nyílt parancsot visszavonja.

Az 1867-es kiegyezés nyugalmat teremtett az osztrák és a magyar nép, illetve a római katolikus és a református egyház között. Még mindig érvényben volt azonban a reverzális

törvény, amihez a katolikus egyház görcsösen ragaszkodott. Az 1894-es országgyűlés szüntette meg a házasságkötésekkel a keresztelésekkel kapcsolatos, a reformátusokat sértő visszaéléseket, amikor elrendelte az állami anyakönyvezést, és a gyermek vallását a szülők döntésére bízta. Persze az ügy ezzel nem oldódott meg, mert több vakbuzgó plébános azt az egyháztagot, aki gyermekét reformátusnak kereszteltette, eltiltotta az áldozástól, megtagadta tőle az utolsó kenetet, vagy nem temette el. A vallási egyenlőség jelének tekinthetjük azonban, hogy a püspöki címet most már református lelkipásztor is viselhette, sőt 1885-től a három rangidős püspök a főrendiház tagja lett.

Kétségtelen, hogy a pátensharcban megmutatkozott a református egyház ereje, amely lélekszámban is tekintélyes volt, hiszen a történelmi Magyarországon és Erdélyben az 1858-as összeírás szerint közel 1.400.000 református egyháztag élt 1989 lelkipásztor gondozása alatt, 250.000 gyermek járt református iskolába. A század végére igazi „nép-egyházzá” vált a magyar reformátusság: 1910-re már 2.600.000-re nőtt a lélekszáma. Hatalmas templomokat építettek. Sajnos ezek a templomok kiürültek, éppen a szabadságot nyert lelkipásztorok magatartása és a korszellem miatt. A teológiai oktatásban elterjedt a racionalizmus, a liberalizmus, vagyis a Bibliát ésszel és nem igazán hittel magyarázták. Kétkeltek a Biblia hitelességében, isteni ihlettségében, Jézus csodáiban.

Átvizsgálva a korszak gazdag prédikációs irodalmát, megdöbbentő sivárságot, tartalatlanságot tapasztalunk. Ennek következtében a hívek elfordultak az egyháztól. Terjedtek a szekták. Növelte a bajt, hogy a parasztság, a munkásság, amely az egyház tagságának zömét képezte, a 19. század végén bekövetkezett gazdasági válság miatt elszegényedett, tehát a lelkipásztorok is nehéz anyagi helyzetbe kerültek, és az államtól várták a segílyt, az iskolák támogatását. Ennek hiányában sok iskola állami tulajdonba került, a nélkülöző embertömeg pedig Amerikába vándorolt.

Mindezek ellenére a református magyar népből nem vészett ki teljesen a hit, vagy inkább a vallásosság, mert sok család állandó és napi olvasmánya volt a Biblia mellett Szikszai György debreceni prédikátor „Keresztyéni tanítások és imádságok” című műve, amely az 1786-os első kiadása után többször megjelent, sőt ma is vásárolható. Ami a Bibliát illeti, ezzel 1835 óta a Brit és Külföldi Biblia Társulat látta el a hazai protestáns – református, evangélikus – egyházakat. A skót reformátusoknak köszönhető az ún. „belmisszió” gondolatának elterjesztése, ami a századforduló idejére országos mozgalommá nőtt. A Skót Misszió tulajdonképpen célja a zsidóság megtérítése volt, de hamarosan rájöttek arra a skót lelkipásztorok, hogy a magyar református egyháznak is szüksége van az ébredésre. John Duncan skót lelkipásztor már a pesti missziós székház 1841-ben történt alapításakor kijelentette: „A magyar protestáns egyházakat csak a Krisztusban való hit és az újjászületés gyógyíthatja meg.” Ezt a célt szolgálta később S. Sommerville skót lelkipásztor, aki 1886-ban harminchét gyülekezetben tartott evangelizációs, hitmélyítő igehirdetéseket, néha 8–10.000 református egyháztag számára. Az ébredési mozgalmakba időközben a német, svájci, holland egyházak is bekapcsolódtak, illetve a magyar református ébredés vezéralakja Szabó Aladár, a budapesti teológiai akadémia professzora lett. Lelkes munkatársat talált feleségében, Bieberauer Irmában. Bieberauer Richárd és svájci származású felesége, Vischer Márta pedig a szeretetszolgálat úttörői lettek. Megalapították Budapesten, saját költségükön a Bethesda-kórházat, létrehozták a Lorántffy Zsuzsanna Nőegyletet, a Filadelfia Diakonissza Szövetséget. A „Vasárnapi Iskola”-mozgalom megindítása szintén Szabó Aladár és a Bieberauer család tagjainak köszönhető.

1 tudomány és társadalom

Létrehozták a Keresztyén Ifjúsági Egyesületet, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákok Szövetségét, a Bethánia Egyesületet, de ezeken túl országsszerte folytatták az általános evangelizációt, amelyben részt vettek a budapesti teológiai akadémia hallgatói is.

A belmisszió az ébredési mozgalmak kezdeti idejében nagy sikert ért el, azonban a fejlődés az 1910-es évek elején megtorpant. Ennek oka az volt, hogy a történelmi egyház hagyományaihoz ragaszkodó „kálvinisták” holmi szektás, pietista, kegyeskedő emberek tevékenységének vélték az ébredési mozgalmakat. Erdélyben és Sárospatakon elzárkóztak, sőt szembefordultak a belmissziós munkával. Nehezítette a szép célkitűzést, hogy kevés volt azoknak a lelkipásztoroknak a száma, akik bekapcsolódtak az evangelizációs munkába. Majdnem valamennyi új egyesület kezdeményezői között ugyanazokat az embereket találjuk: Szabó Aladárt, a Bieberauer családot, Szilassy Aladár budapesti ügyvédet.

Lassan indult ugyan az egyház megújulása, de annyi sikere mégis volt, hogy ez a mozgalom kiváltotta a külföldi protestáns egyházak érdeklődését és rokonszenvét. 1867 táján, a kiegyezés idején a nyugati protestantizmus alig tudott valamit róla, de a világháborút megelőző években a magyar egyház ismét szervesen bekapcsolódott a protestantizmus nemzetközi szervezetébe. A belmissziós munka eredményei még szorosabb kapcsolatot teremtettek a magyar és külföldi protestáns egyházak között. Neves igehirdetők jöttek Budapestre és a nagyobb városokba. A magyar egyházi küldöttségek rendszeresen elmentek a különféle belmissziós munkák világszövetségeinek nagygyűléseire. A világszervezetek anyagilag is támogatták a magyar református egyházi ébredést. A hivatalos egyház az Amerikai Egyesült Államokba, Kanadába vándorolt reformátusokról sem felejtkezett el, hiszen 1891-től 1904-ig csak az Egyesült Államokban tíz magyar református egyházközség alakult, épített templomot. Az amerikai magyar református egyház szervezetileg a hazai anyaegyházhoz tartozott, felügyeleti hatósága az Egyetemes Konvent, a Zsinatot helyettesítő elnökség volt.

Az I. világháborúban a magyar református egyház a tábori lelkészek szolgálatával vett részt. A lelkészek a kórházakban, katonai táborokban vagy éppen a harctéren végezték a munkájukat. Jellemző azonban helyzetükre, hogy a közös hadügyminisztériumban nem tudták, hogy létezik magyar református egyház, mert a lelkészeket evangélikusoknak, esetleg „magyar vallásúak”-nak nevezeték. A római katolikus főlény a tábori lelkészek számában is megmutatkozott: a magyar hadseregben 2021 római katolikus tábori pap és csak 197 református lelkész szolgált. A római katolikus tábori lelkészeknek püspöke volt altábornagyi ranggal, volt köztük főesperes, esperes, alesperes, a református lelkészek csak főhadnagyi rangban szolgáltak, tábori püspökük nem lehetett.

A trianoni béke következtében összesen egymillió-hatszáz ezer lélekkel csökkent a maradék Magyarországon a reformátusok száma. A Duna melléki egyházkerületből elszakadt 32 anyaegyház 35.000 lélekkel, a dunántúli kerületből 75 anya- és leányegyház 73.000 lélekkel, a tiszáninneni kerületből 140 gyülekezet 68.000 lélekkel, a tiszántúli kerületből 309 anya- és leányegyházzal, 551.256 lélekkel. Teljes egészében román uralom alá került az erdélyi egyházkerület több mint 1600 anya- és leányegyházzal, 551.256 lélekkel. Trianon után megszakadt a szervezeti kapcsolat az amerikai magyar református gyülekezetekkel is, illetve a Romániához, Csehszlovákiához, Jugoszláviához csatolt egyházakkal sem lehetett a későbbi évtizedekben semmiféle kapcsolatot kialakítani. Bár az elszakított területeken a lelkipásztorok a szolgálati helyükön maradtak, de Csonka-Magyarországon

a végzett teológiai hallgatók közül sokakra a munkanélküliség várt, legfeljebb néhányan jutottak el az Egyesült Államokba, Kanadába.

Kétségtelen azonban, hogy a belmisszió során elvetett mag a két világháború közötti időben kezdett szárba szökkeni, és gyümölcsöt teremni. Egyesületek alakultak, sorra jelentek meg a különböző egyházi, gyülekezeti hetilapok, vallásos, hitmélyítő traktátusok, könyvek. 1920–1942 között Magyarországon 76 új templomot, 6 imaházat építettek. Debrecenben felépült a Tisza István Tudományegyetem, amelynek a teológiai akadémia egyik fakultása lett. Sárospatakon felépült az Angol Internátus, illetve a főiskola az angol-magyar kapcsolat központjává alakult a magas fokú angolnyelv-tanítás révén. Ugyancsak Sárospatakon megindult a falukutatás, országszerte a cserkészmozgalom, mindenütt működött a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, a Soli Deo Gloria szövetség, a Bethlen Gábor Szövetség, ez utóbbi némi „irredenta” célkitűzésekkel.

A Horthy-korszakban (1920–1944) maga a kormányzó református vallású volt, a kormányban református miniszterek, sőt miniszterelnökök voltak, a politikusok megpróbálták, hogy „aranyhidat” hozzanak létre a római katolikus és a református egyház, korabeli elnevezéssel élve Pannonhalma és Debrecen között. Ez az igyekezet csupán jámbor szándék maradt, de a két egyház 1944-ben közösen tiltakozott – nem nagy sikerrel ugyan – a zsidóüldözés ellen, mentette a nyilaskeresztes rémuralom idejének zsidó és egyéb üldözötteit.

Leszámítva a II. világháború felmérhetetlen veszteségeit, amelyeket a magyar nép emberéletben és anyagiakban szenvedett – például 1265 református templomból 417 pusztult el –, a református egyház reménységgel tekintett a jövőbe. Már csak azért is, mert az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én a debreceni Református Kollégium imatermében alakult meg. A későbbi választások során Tildy Zoltán szeghalmi református lelképásztor lett a Magyar Köztársaság elnöke. Ezek az illúziók azonban hamarosan szertefoszlottak, bár a református egyház 1948. október 7-én egyezményt kötött a demokratikus állammal, elismerte az új társadalmi rendet, és ennek továbbfejlesztéséhez a maga részéről támogatást ígért. Az egyezmény értelmében a református egyház tulajdonában maradt négy teológiai akadémia, a vele kapcsolatban levő gimnáziumokkal együtt. Három év múlva a hatalomra jutott Magyar Dolgozók Pártja az akkori református egyházi vezetők segédlete mellett megszüntette a sárospataki, a pápai teológiai akadémiát, a gimnáziumokat Budapesten, Pápán és Sárospatakon, ugyanekkor az összes református közép- és elemi iskolát államosította, a hitoktatást fakultatív jellegűvé tette, illetve a városi közép- és alsó fokú iskolákban teljesen felszámolta. Debrecenben és Budapesten tovább működhetett a teológiai akadémia, de az előbbinek ki kellett válni az egyetem fakultásából, és csak Debrecenben maradt meg a református gimnázium, amely így valóban „az ország egyetlen református iskolája” lett. A római katolikus egyháznak – jóllehet csak 1950-ben kötött szerződést az állammal – megmaradt hat hittudományi főiskolája és nyolc gimnáziuma, igaz ugyan, hogy a tanító rendeken kívül az egyéb egyházi intézményeket, ingatlanokat – a református egyház vagyonával együtt – államosították, térítés nélkül tulajdonba vették.

A református egyház akkori vezetői annyira kiszolgálták a Rákosi-féle rendszert, hogy a központi hatalom gyakorlása érdekében a tiszáninneri püspököt lemondatták, a kerületet megszüntették, illetve a tiszántúlihoz csatolták, amire az egyház 450 éves történetében még nem volt példa. Az egyházak mindennemű tevékenységét az 1951-ben létrehozott,

1 tudomány és társadalom

a Magyar Dolgozók Pártja által irányított Állami Egyházügyi Hivatal szabályozta, amely még arra rá tudott venni néhány lelkipásztort, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom sikerének érdekében tevékenykedjék. Holott a termelőszövetkezetek erőszakos létrehozása a magyar egyházak számára nagy veszteséget jelentett: a kuláknak minősített „osztályidegen” gyülekezeti tagok, akik az egyház hűséges tagjai, anyagi támogatói voltak, vagyontalanokká lettek, az értelmiség, a munkásság jelentős része pedig elvből vagy megalkuvásból megszakította a kapcsolatot az egyházzal. Városokban és falvakban egyetlen tanár vagy tanító sem mert presbiteri tisztséget vállalni, templomba járni. A presbitérium nyugalmazott egyháztagokból, a társadalom perifériájára került személyekből tevődött össze.

A budapesti és a debreceni teológiai akadémián csökkent a hallgatók, és ebből következően a végzősök száma. A református egyház lelkészhiánnyal küszködött. Több száz parókia vált lakatlanná; egy lelkipásztor jobb esetben csak két-három gyülekezetben végzett szolgálatot, de néha úgy, hogy ebben segítségére volt a felesége, aki az akadémiák levelező tagozatán nyert oklevelet.

Az 1956-os események annyi változást hoztak a református egyház életében, hogy a tiszáninneni kerület ismét önálló lett, püspököt választhattak, de az Állami Egyházügyi Hivatal továbbra is szigorúan ellenőrizte az egyházi élet minden tevékenységét. Az 1945–1988 közötti idők fejlődésének szerény jele, hogy felépült néhány új templom, szaporodott a szeretetintézmények száma, azonban például Debrecen vonatkozásában ez a fejlődés kétes értékű volt, mert a Kollégiumot zömmel abból a pénzből újjították fel, s a nagyerdei templomot abból a pénzből építették, amit az egyház az eladott református főgimnázium és az egyetemi templom épületéért kapott az államtól. Kétségtelen viszont, hogy több régi templomot állított helyre az Országos Műemléki Felügyelőség, sokmillió költséggel. Gyökeres változásokra került sor 1988-ban, mert az Állami Egyházügyi Hivatal engedékenyebb lett, illetve 1989-ben megszűnt, és 1989-ben az ún. „missziós szabályrendelet”-et eltörölte a zsinati tanács. Ez azt jelentette, hogy korábban két püspök, két esperes hozzájárulása kellett ahhoz, hogy pl. egy miskolci lelkipásztor szolgálatot végezhesen a ceglédi református templomban. Lehetőség nyílt az evangelizációs munkák kiterjesztésére, a presbiteri és gyermekkonferenciák tartására, a vallásoktatást függetlenítték az iskoláktól, vagyis a tanintézetek már nem tettek lépéseket annak érdekében, hogy a hittanórákra járó tanulók száma lemorzsolódjék vagy teljesen megszűnjék. Az egyház vezetői azon fáradoztak, hogy a „szabad egyház szabad államban” elv, amit az 1948-as egyezményben megfogalmaztak, de a valóságban sohasem létezett, igazi tartalmat nyerjen. A korábban jogtalanul elítélt, félreállított lelkipásztorokat a Zsinat rehabilitálta. A református egyház előtt új lehetőségek nyíltak: megindult a mozgás a budapesti, pápai, sárospataki gimnáziumok folyamatos egyházi kezelésbe vétele ügyében, mert az állam az ilyen irányú kezdeményezések elöl most már nem zárkózott el.

(1990)